

AFRIKA ÉS A GLOBALIZÁCIÓ – TÖRTÉNELMI PERSPEKTÍVA

Búr Gábor*

A kontinensek közül már századok óta Afrika, azon belül is a szubszaharai Afrika számít az „örök vesztesnek”, az „üllő és kalapács közé beszorult”, marginalizált földrésznek, hiszen a legtöbb fejlettségi, jóléti, egészségügyi, képzettségi, s más fontos mutatókban jókora elmaradásban van a többi kontinenshez képest. Hátrányát nem volt képes behozni, sőt lemaradása sok vonatkozásban még nőtt is az utóbbi évtizedekben. Régóta és sokan keresik a választ a kérdésre: mérhetetlen természeti kincsei és humán erőforrásai ellenére miért szegény Afrika? A „bőség szegénysége” (*poverty of plenty*) olyan paradoxon, amely évtizedek óta a figyelem középpontjában van.¹ Ugyanakkor Afrikáról mint egységes egészből értekezni szinte a lehetetlenséggel határos. Az Európánál háromszor nagyobb területű Afrika szinte mind az 54 állama mind külön, önálló mikrokozmosz.² Néha még a közvetlen szomszédok is olyan nagymértékben különböznek egymástól, hogy az általánosítások sántítanak. Még abban az esetben is, ha Észak-Afrika országait külön kulturális-politikai régióként kezeljük, a szubszaharai Afrika négy tucat országát legalább annyi ismérv választja el egymástól, mint amennyi összeköti. A földrész jelentőségét jól szemlélteti, hogy Ázsia után Földünk második legnagyobb kontinense az ENSZ tagállamainak több, mind negyedét adja.

A szubszaharai Afrikát az elsivatagosodás az emberi civilizáció kezdetére leválasztotta az Óvilágról, ezáltal megkezdődött a kontinens lényegében máig tartó leszakadása. Afro-Eurázsia újításai ide nem mindig, s akkor is rendszerint jó nagy késéssel érkeztek meg. Ez az aszimmetria okozta, hogy már a mediterrán világ és Délnyugat-Ázsia is más javak mellett a rabszolgák lelőhelyeként kezelték a régió általuk ismert részét. A 15. századtól indult európai felfedezések nem oldották meg Afrika problémáját, az addigra évezredes lefűződés nem szűnt meg, sőt a kialakuló világpiacon sok szempontból konzerválta a hátrányokat. Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy Afrika sokáig csupán „megkerülendő kontinens”, földrajzi akadály volt az Európa és Ázsia között kiépült fűszerkereskedelmi útvonalon. Ebből következett, hogy Afrika volt az utolsó a kontinensek sorában a feltérképezés terén, a földrész utolsó fehér foltjait csak az 1930-as évekre sikerült eltüntetni.³ Az Afrikából beszerezhető áruk, az arany, az elefántcsont stb. nem versenyezhettek az Ázsiából importálható cikkekkel. Csak a 16. században megindult, s virágkorát a 18. században élő atlanti rabszolgakereskedelem változtatott ezen. S bár a rabszolgákat kevés kivétellel afrikaiak adták el az európai kereskedőknek, ez az egyenlőtlen csere tipikus esete volt, amelyből a kontinens keveset

* Búr Gábor, habilitált egyetemi docens, Új- és Jelenkori Egyetemes Történelmi Tanszék, Eötvös Loránd Tudományegyetem.

¹ Moti, Ukertor Gabriel (2019): Africa's Natural Resource Wealth: A Paradox of Plenty and Poverty. *Advances in Social Sciences Research Journal*, 6. évf. 7. sz. 483.; Mapuva, Jephias – Makaye, Peter (2010): Poverty Amidst Plenty: Southern Africa's Regional Shame. *Journal of Sustainable Development in Africa*, 12. évf. 7. sz. 159.

² Amennyiben a Marokkó által bekebelezett, s a nemzetközi erőfeszítések ellenére a mai napig megoldatlan státuszú Nyugat-Szaharát is beszámítjuk, akkor 55 állam osztozik a földrészen.

³ Kevésbé ismert az a tény, hogy a kontinensek közül Afrika minden más földrésznél előbb nyerte el megközelítően pontos körvonalait az európai térképeken. A főként arab utazóknak, portugál felfedezőknak köszönhetően a holland tengerész és térképész, Johann Ruysch 1507-es rézmetszetű világtérképén már nagyjából pontos kontúrokkal rajzolta meg Afrikát.

profitált, annál többet veszített. Politikusok hivatkozási alapjává vált ez az emberiség történetének sötét lapjaihoz tartozó interakció, Afrikában lényegében evidenciaszámba megy a kontinens mai agrárszakadtságát ezzel magyarázni.

A 19. század, különösen annak utolsó évtizedei immár a formális alávetettség korszakát hozták el. Afrikára a gyarmatosítók mint történelem nélküli kontinensre tekintettek, ahol az európaiak megjelenése előtt államiságról, politikai entitásokról nem lehetett beszélni. A „versenyfutás” (*scramble for Africa*) során Afrika területén mindössze hét európai hatalom osztozott, s még a formális felosztásból kimaradó Abesszília és Libéria sem kerülhették el az informális gyarmatosítás legtöbb átkát. Az alávetettség korszaka a második világháború után ért véget. A dekolonizáció váratlanul gyors volt, mivel a britek, a franciák, a belgák, az olaszok és a spanyolok többé-kevésbé idejében felismerték, hogy a hidegháborús politika logikája, a demográfiai robbanás és más körülmények értelmetlenné tették uralmuk fenntartását. Egyedül Portugália próbálta meg visszaforgatni a történelem kerekét, szennyes gyarmati háborút vállalva, ez a kísérlet azonban az 1970-es évekre kudarcot vallott.

Az egykori Aranypart, a mai Ghána 1957-ben elnyert függetlensége után felszakadtak a zsilipek, a „változások szele” röpke pár év alatt kisöpörte a gyarmatosítókat a kontinensről.⁴ Egyedül „Afrika évében”, 1960-ban 17 ország vált önállóvá, s az 1960-as évek közepére a 49 mai szubszaharai ország legtöbbször maga mögött tudta a gyarmati időket.⁵ Az „afrooptimizmus” kora köszöntött be: az akkori – általánosan osztott – várakozásoknak megfelelően Afrika fényes jövő elé nézett, mivel elmaradottságának legfőbb oka az idegen kizsákmányolás volt, s ennek megszűnésével a kontinens gyorsan felzárkózik a világ többi részéhez, akár meg is előzhet más régiókat. Ezek a várakozások azonban nem teljesültek, a kezdeti ígéretes folyamatok elakadtak, sőt visszajukra fordultak. Az 1970-es évek végén már sokak számára egyértelművé vált a kudarc, az 1980-as, 1990-es éveket pedig egyértelműen az „afropesszimizmus” jellemezte. A Szaharától délre fekvő Afrika egy főre számított társadalmi összterméke 1965 és 1990 között mindössze 0,2 százalékkal, azaz érzékelhetetlen mértékben növekedett, mialatt Ghána, Elefántcsontpart, Szenegál, Csád, Zaire (a mai Kongói Demokratikus Köztársaság), Zambia mutatói egyenesen csökkenést jeleztek. Afrika részesedése a világ GNP-jéből 1960 és 1989 között 1,9 százalékról 1,2 százalékra, a világkereskedelemből pedig ugyanebben az időszakban 3,8 százalékról 1 százalékra csökkent, a fejlődő országokba irányuló magánbefektetések terén pedig 25 százalékról 15 százalékra csökkent. 1998-ban a legszegényebb, azaz „legkevésbé fejlett” országok (*least developed countries*, LDC), amelyek kétharmad része a szubszaharai régióban volt, a világ összes külföldi tőkebefektetésének mindössze 0,4 százalékát vonzották.⁶

A problémák orvoslására alkalmasnak látszott az el nem kötelezett országok köreiben az 1960-as évek óta népszerű, s az 1970-es években az ENSZ és a progresszív közigazdászok által is felkarolt „új gazdasági világrend” (*New International Economic Order*, NIEO) programja. Az elképzelésekből azonban lényegében semmi sem valósult meg, sem a multinacionális cégek szoros ellenőrzése, sem a nemzetközi kereskedelem játékszabályainak újraírása, sem a cserearányok megváltoztatása, sőt utóbbiak a kőolajtermelő országok kivételével minden addiginál előnyte-

⁴ Dubow, Saul (2011): Macmillan, Verwoerd, and the 1960 ‘wind of change’ speech. *Historical Journal*, 54. évf. 4. sz. 1088.

⁵ A szubszaharai Afrika határai nem egyértelműek, vannak „határeset”-államok, leginkább Szudán és Mauritániát szokták ide sorolni, de a Száhel-övezet más államai esetében is különböznek az álláspontok.

⁶ Búr Gábor (2011): *A szubszaharai Afrika története 1914–1991*. Kossuth Kiadó, Budapest, 183.

lenebbül változtak. 1980 és 2000 között a cukor ára 77 százalékkal, a kakaóé 71 százalékkal, a kávéé 64 százalékkal, a gyapoté pedig 47 százalékkal esett, s a réz és egyéb bányatermékek esetében sem volt más a helyzet.⁷ A szubszaharai térségben nem volt jelentős külföldi befektetés sem, amit államosítani lehetett volna, s az alapvetően nyersanyagexportőr régióknak nem sikerült saját termékeire az OPEC-hez hasonló kartelleket létrehozni. Kétszeresen is veszített ezen a térség, az exportolló kinyílt, a kivitt áruk vesztek értékükből, míg az import drágult. Különösen az 1973-as első olajválság után vált ez egyértelművé, hiszen a térség alig néhány országában folyt akkoriban szénhidrogén-kitermelés. Még napjainkban is, számos jelentős olaj- és földgázmező felfedezése után szerte a kontinensen, a szubszaharai Afrika bizonyított kőolajkészlete a közel-keletinek csupán tizenharmad részét teszi ki.⁸

A cserearányok romlása olyan politikai hibákkal párosult, mint a mezőgazdaság elhanyagolása, a presztízsbetűhűzések erőltetése, a nepotizmus, az egypártrendszerek kiépülése, a felsőoktatás előnyben részesítése az alap- és középfokú oktatás rovására stb. Mindez az 1980-as évek elejére adósságválságot eredményezett Afrikában. Mivel a világgazdasági erőközpontoknak nem állt érdekében a tudás-, a jövedelem- és a tőke-transzferek irányainak megváltoztatása, az új gazdasági világtrend programja helyett a Bretton Woods-i intézmények saját megoldást kínáltak, az ún. „strukturális alkalmazkodási programot” (*structural adjustment program*, SAP). A SAP a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap által nyújtott, piacgazdasági elveken nyugvó, sőt azok érvényesítését feltételül szabó kölcsönöket és adósságelengedést jelentett. (Ez a változó gazdasági környezethez alkalmazkodva, a fel- és elismert kudarcok miatt korrigálva, de még napjainkban is futó program.) Idővel a szubszaharai Afrika szinte minden állama rákényszerült a programban való részvételre.

Bizonyos értelemben a SAP tette a földrészt visszavonhatatlanul a globalizáció részesévé, mivel a világgazdaságba való korábbi integrációja, legyen szó a rabszolgakereskedelemtől vagy a gyarmati rendszerről, csak részleges volt. Az 1980-as évektől azonban az ottani társadalmak egészére ható impulzusok érkeztek. Az IMF és a Világbank éves jelentéseikben büszkén említették, hogy szakembereik a gazdaság mellett az oktatásban, az egészségügyben, a közigazgatásban, sőt a kulturális szférában is megjelentek, befolyást gyakoroltak. 1988-ban a Világbank akkori elnöke, Barber Conable a szegénység csökkentését nevezte az általa vezetett intézmény legfontosabb feladatának, erkölcsi gyalázatnak (*moral outrage*) tartva annak tűrését, és hogy „Földünk minden huszadik lakójának még a minimálisnak tekinthető életkörülményei sincsenek biztosítva.”⁹ Az érvelés lényege az volt, hogy a fejlődő (azaz szegény) országok bajai kizárólag belső okokra vezethetők vissza, ezek kezelésével serkenthető a gazdasági növekedés. A beindult növekedés áldásos hatásai mintegy „lecsorognak” a legszegényebbekhez is, ami a Bretton Woods-i intézmények büszkén vállalt célkitűzése lett (az egyes országok „teljes összeomlástól” történő megmentése mellett). Időbe telt, amíg Washingtonban ez a hurráoptimista hozzáállás megváltozott, ebben fontos szerepe volt Joseph E. Stiglitz 2002-ben írt „A globalizáció és visszáságai” című (magyarul 2003-ban megjelent) munkájának.¹⁰ Stiglitz belülről ismerte a program következtében fellépő gondo-

⁷ Duodu, Cameron (2005): Short-changed by history, Africa deserves a hand up. *The Guardian*, 2005. 03. 13.

⁸ *Oil and Natural Gas in Sub-Saharan Africa: Liquid Fuels Reserves and Production in Sub-Saharan Africa*. U.S. Energy Information Administration, 2013. 08. 01. https://www.eia.gov/pressroom/presentations/howard_08012013.pdf (2021. 07. 11.)

⁹ Nafziger, E. Wayne (1990): *The Economics of Developing Countries*. Prentice Hall, New York, 99.

¹⁰ Stiglitz, Joseph E. (2003): *Globalization and Its Discontents*. W. W. Norton & Company, New York, 304.

kat.¹¹ Az éves jelentésekben, országtanulmányokban nem kevés eufemizmussal „kihívásokként” emlegetett problémák gyökerét Ghána akkori katonai vezetője (később pedig kétszer is demokratikusan megválasztott elnöke), Jerry Rawlings fogalmazta meg talán a legerőteljesebben 1983 januárjában: „Nem csupán a kakaótermelésünk esett vissza majdnem a felére, de az ára is lecsökkent az öt évvel ezelőtti harmadára.”¹²

A donorállamoknak és -intézményeknek érdekében állt Afrikát az adósságválság ellenére is a felszínen tartani, hiszen akár egyetlen ország bedőlése is láncreakciót indíthatott volna el a világban. Érkezett segítség a termelés visszaállítására is, hiszen a tengerentúli fogyasztóknak szükségük volt az afrikai árukra. Nem állt viszont érdekükben az afrikai országok számára előnyös árszabályozás bevezetése. Az először az egyes országokra egységesen alkalmazott, majd a helyi adottságokhoz jobban igazított strukturális alkalmazkodási programok ilyen módon felerősítették a globalizáció hatásait az afrikai országokra anélkül, hogy az ezzel összefüggő lehetőségek megragadását lehetővé tették volna számukra. A gazdaság szanálására és az adósságválság kezelésére kidolgozott program így már az 1990-es években lényegében csődöt mondott. Miközben az állami szolgáltatások leépültek vagy egyenesen megszűntek, hatalmas összegekkel igyekeztek az egyes országok bankszektorait megtámogatni, Szenegálban az ország GDP-je 15 százalékának, Tanzániában 40 százalékának megfelelő összegeket fordítottak ilyen célokra.¹³

Voltak olyan országok, amelyek a program révén javítani tudtak helyzetükön, elsősorban az „élátulónak” tekintett Ghána, amely 1983-tól vett részt az IMF programjában. Az egykori Aranypart az 1957-es függetlenség idején a trópusi Afrika legfejlettebb gazdasága volt, a legjobb infrastruktúrával, a legképzettebb népességgel rendelkezett, az egy főre jutó GDP pedig meghaladta az akkori dél-koreait. Kwame Nkrumah országlásának 1966-os megdöntése után Ghána lefelé tartó spirálba került. Az IMF érkezése után azonban a trend megfordult, és a függetlenség előtti idők méretére zsugorodott gazdaság növekedési pályára állt. A vásárlóerőn (PPP) mért egy főre jutó GDP 1990 és 2000 között másfélszeresére, 1990 és 2019 között pedig közel ötszörösére nőtt.¹⁴

Az 1980-as, 1990-es években – igaz kisebb mértékben, de – Guinea és Madagaszkár is a strukturális alkalmazkodási program nyertesek közé sorolódott, ugyanakkor a legtöbb ország helyzete romlott. Különösen igaz volt ez Kamerun, Zambia, Bissau-Guinea és Elefántcsontpart esetében. Az IMF és a Világbank az előírt liberalizáció okán és a várt adóbevétel-növekedés elmaradása miatt az „államtalanítás” jelszavával leépítéseket javasolt azokon a területeken is – egészségügy, oktatás, egyéb alapszolgáltatások –, amelyek éppen az állami szerepvállalás erősítését kívánták volna. Ezek voltak azok a szektorok, amelyeket a köznyelv az IMF és a Világbank „nem kívánt mostoha-gyermekének” nevezett. Számos afrikai ország költségvetése úgy készült, s készül még napjainkban is, hogy az egészségügyre és az oktatásra szánt források közé eleve beszámítják a külvilág által felajánlott, vagy az onnan ezekre a célokra kért segélyeket, amelyek jellegükből adódóan bizonytalanok és kiszámíthatatlanok. A „szuverenitás költségei”, például a hadsereg, a rendőrség, a diplomáciai szolgálata, az országok vezetőinek biztonságára és a hatalom reprezentációjára fordított nem csekély összegek ugyanakkor nem csökkentek, sőt sok esetben tovább nőttek. Még a

¹¹ A 2001-ben közgazdasági Nobel-emlékdíjjal kitüntetett Stiglitz az 1990-es években maga is a Világbank alelnöke és vezető közgazdásza volt, 2000-ben azonban az intézmény irányvonalával ellentétes nézetei miatt posztjáról eltávolították.

¹² Griffiths, Ieuan L.I. (1985): *An Atlas of African Affairs*. Methuen, London, 124.

¹³ Búr, i.m. 186.

¹⁴ *GDP per capita, PPP (current international \$) – Ghana*. World Development Indicators database, World Bank. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD?locations=GH> (2021. 07. 15.)

gyors tempóban növekvő olajbevételei miatt viszonylag jó helyzetben lévő Gabonban is rendszeresen előfordult, hogy év közben csoportosítottak át forrásokat ilyen célokra a közmunkák, s egyéb közkiadások rovására. A hagyományosan jobban centralizált frankofón államokban a „szuverenitás költségei” megközelítették a – verbálisan továbbra is elítélt – gyarmati idők arányait.¹⁵

A „puha” vagy „felpuhított állam” a strukturális alkalmazkodási program révén még kevésbé vált alkalmassá saját törvényei betartatására. Az eredmény a még korruptabb, vad piacgazdaság lett, amelyet az afrikai államok szabályozni nem, csupán adminisztratív úton megcsapolni voltak képesek. Volt azonban a strukturális alkalmazkodási programnak egy valóban pozitív hozadéka: a katonai rezsimeket kontinensszerte szalonképtelenné tette. Afrika politikai térképéről a 20. század végére gyakorlatilag eltűntek a katonai diktatúrák. Az egypártrendszerek és a katonai diktatúrák eltűnése megteremtette Afrika saját lábára állásának és a külvilág hatékonyabb segítségnyújtásának előfeltételeit. Ám ez önmagában nem bizonyult elégségesnek. Az új, teljesítőképes intézmények kiépítésére nem történtek kézzelfogható, átütő erejű intézkedések. Így a SAP a várokozások ellenére nagy csalódást keltett a szubszaharai Afrikában, sőt a programot, s a mögötte álló szervezeteket sokan Afrika gondjainak egyik fő felelőssévé tették.¹⁶

Az 1990-es évek második felétől Afrika bruttó hazai terméke újra növekedésnek indult. A növekedés, amely 1980 és 1990 között csupán évi 2,8 százalék volt (így a népességnövekedés évi 2,9 százalékos mértékét sem érte el), a rákövetkező fél évtizedben évi 2,4 százalékra csökkent, 1997-ben viszont már 4,7 százalékot tett ki, s ez elsősorban a korábbiaknál kedvezőbb világgazdasági nyersanyagáraknak volt köszönhető. Az „afrikai tragédia” a növekvő szegénységgel nem ért véget, nem állt rá a kontinens a tartós növekedés pályájára, nem volt jelentős termelékenységnövekedés, sem nagyobb beruházási arány. Az afrikai országok államháztartási hiánya az 1980-as évek 4,8 százalékos átlagáról a kilencvenes évekre 5,3 százalékra nőtt. Az export fejlődése sem volt kielégítő. Míg az 1990-es évek első felében az egy főre jutó export Kelet-Ázsiában évi 14 százalékkal, Afrikában mindössze 1,5 százalékkal nőtt. A szubszaharai Afrika GDP-jének így is közel 30 százalékát tette ki az export (az OECD-országok 19 százalékával szemben), Afrika tehát ebből a szempontból erősen integrálódott a globalizált világgazdaságba, ez azonban nem csökkentette, inkább növelte országainak marginalizálódását. Ennél is rosszabb azonban, hogy a feldolgozóipar a szubszaharai Afrika exportjából mindössze 7 százalékkal részesedett, míg ez az arány Latin-Amerikában meghaladta a 20, Dél- és Kelet-Ázsiában pedig az 50 százalékot is. Ezzel szemben az afrikai országok vezettek a vámbevételeknek az állami összbevételekből való részesedése terén. A fejlett ipari országokban a vámbevételek csupán 3, a fejlődő országokban átlagosan 30 százalékot tettek ki, szemben Afrika országainak 35–40 százalékos arányaival. Emellett a külföldi cégek által fizetett koncessziós díjakból, a vízumok kiadásából és az ellenőrzés alatt tartott valutabeváltásokból, valamint a várt és elvárt segélyekből is a nemzetközi átlagot magasan meghaladó arányban származtak bevételek. Így váltak az egykori gyarmati államok Frederick Cooper megfogalmazásában „kapuőr államokká” (*gatekeeper states*), s ennek háttérében a szerző a történelmi hagyományok mellett (rabszolgakereskedelem) elsősorban napjaink sajátos afrikai–európai–amerikai kooperációját véli felfedezni.¹⁷

¹⁵ Singh, Daleep (2008): *Francophone Africa 1905–2005. A Century of Economic and Social Change*. Allied Publishers, New Delhi, 305.

¹⁶ Tarrósy István (2006): Az el nem kötelezettek mozgalma 1955–2005. A „harmadik út” a világpolitika rendszerében. In: S. Szabó Péter (szerk.): *Pécsi politikai tanulmányok III.* Pécsi Tudományegyetem, Politikai Tanulmányok Tanszék, Pécs. 71–72.

¹⁷ Cooper, Frederick (2005): From Colonial State to Gatekeeper State in Africa. *Working Paper Series* 04–05, The Mario Einaudi Center for International Studies, 16.

A „fejlesztő állam” mítosza az államilag ellenőrzött gazdasággal a szubszaharai Afrikában végérvényesen szertefoszlott. Az alulfejlettség és az országokon belül képződő csekély jövedelmek a korrupció veszélyét is megnövelték, ami a további növekedés kilátásait is aláásta. Afrika gondjai még a kedvező külső körülmények – alacsony kamatszint, nettó tőkebeáramlás, stabil exportárak, alacsony infláció és a világgazdasági nyitottság kedvező hatásai – mellett is tartósan ígérkeztek. A szubszaharai Afrika esetében hiányzott az OECD-piacok közelsége és a megfelelő termékpaletta, s a magas szállítási és kommunikációs költségek Afrika előnyösebb világgazdasági integrációját középtávon is nehezítették. Komparatív előnyök csak a hagyományos export- és néhány speciális termék esetében léteztek. A gazdasági növekedésre gyakorolt pozitív hatások, a multinacionális cégek közvetlen beruházásai, a portfólióbefektetések csalóka reménnyé váltak. A szubszaharai Afrika 1960 és 1999 között az egy főre jutó GNP terén a világgazdaságtól 19 százalékról 10 százalékra csúszott vissza. Csupán egyetlen más régió, Latin-Amerika mutatott még visszaesést, de ott az átlag sokkal magasabb volt, a csökkenés 71 százalékról 60 százalékra történt.¹⁸ A szubszaharai Afrikában különösen 1975 és 1990 között volt drámai a visszaesés, erről a periódusról mint „Afrika elvesztett másfél évtizedről” beszélhetünk.

Afrika a hidegháború elmúltával a nagyhatalmak geostratégiai érdeklődésében elvesztette korábbi jelentőségét. Az 1991-től bukott államnak számító Szomáliát a külvilág magára hagyta, akárcsak Ruandát az 1994-es genocídium során. A többi, erőszakos konfliktusba merült ország, mint Burundi, Kamerun, Libéria, Sierra Leone, Szudán és Zaire esetében sem merült fel olyan jellegű beavatkozás, mint a Balkánon. Még a széteséstől megkímélt államokban is számos alacsony intenzitású, elsősorban etnikai vagy vallási konfliktus tört a felszínre – Nigéria, Ghána, Mali, Niger, Kenya, Zimbabwe, a Dél-afrikai Köztársaság csak kiragadott példák. Afrikán belül és kívül általánossá vált a meggyőződés, hogy a kontinens „mélységes rendetlenségbe”, azaz káoszba süllyedt.¹⁹ Az államkudarok hatásai a globalizált világban messze túlnyúltak a kontinensen. A nemzetközi terrorizmus elleni fellépés kényszere – elsősorban Szudán és Szomália, majd a későbbiekben Mali, Csád és a Közép-afrikai Köztársaság esetében – megmutatta, hogy „Afrika lecsúszását a világtérképről” a gazdag északi országok nem engedhetik meg saját biztonságukra is visszaható következmények nélkül.

A változások szükségességét Afrikában is felismerték. A sokak szerint diktátorok klubjává degradálódott Afrikai Egységsszervezet helyett 2002. július 8-án a dél-afrikai Durbanben az Európai Unió mintájára a kontinens állam- és kormányfői megalapították az Afrikai Uniót (*African Union*, AU). Az AU egyik legfontosabb célkitűzése „a kontinens folytatólagos marginalizációjának megállítása és az Afrika és a világ közötti szakadék betemetése”.²⁰ Az Afrikai Unió orvosolni szeretné Afrika egyik legnagyobb problémáját, azt, hogy Afrika alapvetően a külvilággal tart fent kapcsolatokat, a kontinensen belüli kereskedelmi és egyéb kapcsolatok viszont nem elégségesek. 2000 és 2017 között a földrész exportjának 80–90 százaléka a kontinensen kívüli országokba irányult, ennél egészségtelebbe exportstruktúrával csak Óceánia rendelkezik.²¹

¹⁸ Arrighi, Giovanni (2008): Az afrikai válság – Világrendszerbeli és regionális aspektusok. *Eszmélet*, 20. évf. 78. sz. https://epa.oszk.hu/01700/01739/00063/eszmelet_EPA01739_78.item811.htm (2021. 10. 23.)

¹⁹ Laakso, Liisa – Olukoshi, Adebayo O. (1996): The Crisis of the Post-Colonial Nation State Project in Africa. In: Olukoshi, Adebayo O. – Laakso, Liisa (szerk.): *Challenges to the Nation-state in Africa*. Nordiska Afrikainstitutet, Uppsala, 213.

²⁰ Magliveras, Konstantinos D. – Naldi, Gino J. (2002): The African Union – A New Dawn for Africa? *International & Comparative Law Quarterly*, 51. évf. 2. sz.

²¹ *Economic Development in Africa Report 2019: Made in Africa: Rules of origin for enhanced intra-African trade*. UNCTAD, Geneva, Switzerland, 2019. 06. 26. <https://unctad.org/press-material/facts-figures-0> (2021. 10. 23.)

A múltból megörökölt gondok ellenére az új évezred lényegi változást hozott a szubszaharai Afrika globális státuszában. Főként külső folyamatok eredményeként Afrika „cserbenhagyott kontinensből” „újra felfedezett” kontinenssé vált.²² Kezdetét vette a máig tartó ún. „második versenyfutás” (angolul a *second, new* vagy *renewed scramble* kifejezés egyaránt használatos), amelynek célja a természeti kincsekhez való közvetlen hozzáférés, valamint a szubszaharai régió immár egymilliárdos piacából minél nagyobb szelet biztosítása.²³ A főleg Kína által generált növekvő igény a nyersanyagokra gyors tempóban vitte fel a kontinens exportjának volumenét, valamint a kivitt szénhidrogének, a fémek, a fa és a mezőgazdasági termékek árait is. E drágulás lényegében minden más ásványkincsre igaz volt, s mivel Afrika rendelkezik a világ ismert olajkészleteinek 10 százalékaival, aranykészleteinek 40 százalékaival, krómkészleteinek 80 és platinakészleteinek 90 százalékaival, a bevételek terén természetesen ez éreztette hatását. Elsősorban és meghatározóan ennek volt köszönhető, hogy világbanki statisztikák szerint a szubszaharai Afrika 2000 és 2010 között évi 5,2 százalékos GDP-növekedést ért el, ami kétszeresen meghaladta az 1980-as, illetve az 1990-es növekedést.²⁴ A 2008-as globális pénzügyi válság – éppen a gyengébb világgazdasági beágyazottság miatt – a szubszaharai térséget elkerülni látszott, ám a közép- és hosszú távú hatások kedvezőtlenek voltak, és rávilágítottak a nyersanyagexportra épülő gazdaság sebezhetőségére. 2011 és 2019 között a gazdaság bővülésének átlaga évi 3 százalékra csökkent, ami csak kevéssel haladta meg a népességnövekedés még mindig nagyon magas ütemét, s messze elmaradt a szegénység lényeges csökkenéséhez szükségesnek tartott évi 7 százaléktól.²⁵

A nyersanyagboom az Afrika országait célzó befektetői kedvre is hatással volt. 1970 és 1996 között a szubszaharai régióba évente átlagosan csupán 1–3 milliárd dollár közvetlen befektetés (FDI) érkezett, 1997-ben viszont már 7,4 milliárd; 2008-ra az összeg 39 milliárdra nőtt, és a csúcstól 2012-ben érte el, amikor 45,5 milliárd dollár közvetlen befektetés érkezett. 2016-tól a csökkenés jelentős volt, de még 2019-ben is 30 milliárd közelében maradt az érték. A befektetések megugrása azonban nem jelentette a régió pozícióinak lényegi javulását. 2010 és 2016 között a szubszaharai Afrika a világon befektetett tőke mindössze 1,87 százalékát vonzotta, míg Európa 30,34 százalékát, a kelet-ázsiai és csendes-óceáni térség 26,45 százalékát, Észak-Afrika 17,33 százalékát, Latin-Amerika pedig 13,25 százalékát. A térségben az utóbbi két évtizedben Angola, Nigéria, Etiópia és Ghána vonzották a legtöbb befektetést.²⁶

A kereskedelem és a befektetések terén az utóbbi évtizedekben Kína vált a szubszaharai régió legfontosabb partnerévé. Ez azonban sok kritikát váltott ki Afrikán belül, s azon túl is. Az egyenlőtlenséget jól szemlélteti, hogy míg a kontinens népessége 2025-re Kínáéval lesz azonos, tárgyalni Kína egyenként tud a sok tucatnyi ország illetékeseivel, gyakran a színtfalak mögött, s ez nagyon gyengíti Afrika érdekérvényesítő képességeit. Kína nem csupán politikailag nem válogatós, gazdasági érdekeit is minden más érdek rovására igyekszik érvényesíteni, s az általa importált nyersanyagok termelése rendkívüli környezeti károkat okoz egy olyan kontinensen,

²² Lee, Margaret C. (2006): The 21st Century Scramble for Africa. *Journal of Contemporary African Studies*, 24. évf. 3. sz. 326.
²³ Afrikában, s még inkább Ázsiában sokan találják sértőnek a gyarmatosítás korára utaló kifejezést. Ázsiában ezért soha nem is használják, Afrikában pedig inkább a lehetőségek szinonimjaként használják a második versenyfutás fogalmát.

²⁴ Alabi, Reuben Adeolu et al. (2011): *Africa and the Global Financial Crisis: Impact on Economic Reform Processes*. LIT Verlag, Berlin, 5.

²⁵ *GDP growth (annual %) – Sub-Saharan Africa*. World Bank national accounts data, and OECD National Accounts data files. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=ZG> (2021. 10. 23.)

²⁶ Oduola, Ayodele (2018): Addressing the Foreign Direct Investment Paradox in Africa. *Africa Renewal*, UN. <https://www.un.org/africarenewal/web-features/addressing-foreign-direct-investment-paradox-africa> (2021. 10. 27.)

amely már egyébként is a globális klímaváltozás nagy vesztese. Ráadásul Kína az illegális erdőirtás és a veszélyeztetett fajok (orrzarvú, elefánt stb.) orvvadászatának egyik fő okozója azáltal, hogy a szürke és fekete zóna termékeinek, a trópusi fának, az elefántcsontnak, az orrszarvúagyarnak stb. a felvevőpiaca.²⁷ Mindezek, s még számos más tényező eredményeképpen mára egyértelművé vált, hogy Kína „afrikai szafarija” nem oldotta meg a földrész gondjait, sem a függést a nyersanyagexporttól, a világpiaci árak változásától és a felvevőpiacok konjunkturális ingadozásaitól. A 2020-ban bekövetkezett pandémia rövid távon a kínai befolyás erősödésével járt, hiszen Afrika minden más földrésznél jobban ki volt szolgáltatva az egészségügyi felszerelések és berendezések kínai importjának, s a pekingi diplomácia mindent meg is tett, hogy maszkok, védőfelszerelések, majd vakcinák ajándékozásával, kedvezményes értékesítésével tovább építse a megbízható partner képét. A globális ellátási láncok átmeneti összeomlása azonban hosszabb távon kikövetelik a kontinens belső kohéziójának megerősítését, és a külső kiszolgáltatottság csökkentése irányába hatnak. A Covid-19 a becslések szerint csak a 2020-as évben 100 milliárd dollár veszteséget jelentett Afrikának, a kontinens GDP-jének közel 5 százalékát.²⁸

A 21. században Afrikának számos globális kihívással kell szembenéznie. A kontinens nem igazán nyert az immár évtizedek óta működtetett segélyiparral, sőt ma már láthatóak a veszteségek is. Az utóbbi években különösen felerősödtek azok az Afrikán belülről jövő hangok, amelyek a segélyek értelmét kérdőjelelik meg. Mivel az „új gazdasági világrend” lekerült a napirendről, szükség volna a nemzetközi közösség által konszenzuálisan elfogadott új játékszabályokra. Ha minden marad a régiben, akkor belátható időn belül nem változnak meg az olyan elképesztő mutatók, hogy a 83 milliós Németország nagyobb vásárlóerővel bír, mint az 1,3 milliárdos Afrika, vagy az egy főre számított vagyon terén 2019-ben Afrika 6 488 dollárral leghátul kullogott, míg Észak-Amerika 417 694 dollárral vezetett. (A világátlag 70 849 dollár volt, az afrikai mutató 11-szerese.) Európa és Észak-Amerika a Föld népességének 17 százalékát adja, de a vagyon 55 százalékát birtokolja. Ezzel szemben Afrika szintén 17 százalékát adja a Föld lakosságának, de a teljes vagyon mindössze 1,7 százalékával rendelkezik.²⁹

A UNDP, az ENSZ Fejlesztési Programja által évente közzétett humán fejlettségi index (*Human Development Index*) alapján a szubszaharai Afrika hátul kullog. A 2019-es rangsorban a Föld legfejlettebb országai közé egyetlen afrikai ország sem kerül be, a fejletteknek minősített országok között is mindössze a Seychelles-szigetek és Mauritius képviseltetik magukat, mindketten kis szigetállamok, Afrika egészéhez viszonyítva elhanyagolható népességgel. Botswana csak a 94., a Dél-afrikai Köztársaság, a kontinens legfejlettebb országa pedig csak a 113. helyen áll. Az „alsóházban” viszont Afrika dominál, az utolsó 12 helyen kivétel nélkül szubszaharai ország található, de az utolsó 34 helyen – három kivétellel – szintén a régió országai tömörülnek.³⁰ A térség szinte bebetonozta magát e fontos mutató terén a legfejletlenebbek közé. Ez maga az afrikai tragédia dióhéjában, s hogy a kontinens helye milyen lesz a 21. század globális rendszerében, azt alapvetően ennek a mutatónak a javulása, stagnálása, esetleges romlása fogja meghatározni.

²⁷ Tarrósy István (2019): A kínai „Övezet és Út Kezdeményezés” és Kelet-Afrika: geopolitikai térnyerés, infrastruktúra, függőség. *Területi Statisztika*, 59. évf. 6. sz. 669–670.

²⁸ Sidiropoulos, Elizabeth (2020): Africa after COVID-19 and the retreat of globalism. *Policy Insights* 83, South African Institute of International Affairs, 2020. ápr. <https://www.jstor.org/stable/resrep25959> (2021. 10. 22.)

²⁹ *Global wealth databook 2019*. Credit Suisse Research Institute, 6. <https://www.credit-suisse.com/about-us/en/reports-research/global-wealth-report.html> (2021. 10. 23.)

³⁰ *Human Development Index Ranking*. United Nations Development Programme, Human Development Report 2019, 300–303. <http://hdr.undp.org/en/content/2019-human-development-index-ranking> (2021. 10. 23.)

Felhasznált irodalom

- Alabi, Reuben Adeolu *et al.* (2011): *Africa and the Global Financial Crisis: Impact on Economic Reform Processes*. LIT Verlag, Berlin.
- Arrighi, Giovanni (2008): Az afrikai válság – Világrendszerbeli és regionális aspektusok. *Eszmélet*, 20. évf. 78. sz. https://epa.oszk.hu/01700/01739/00063/eszmelet_EPA01739_78.item811.htm (2021. 10. 23.)
- Cooper, Frederick (2005): From Colonial State to Gatekeeper State in Africa. *Working Paper Series* 04–05, The Mario Einaudi Center for International Studies. October 2005. Ithaca, New York.
- Dubow, Saul (2011): Macmillan, Verwoerd, and the 1960 'wind of change' speech. *Historical Journal*, 54. évf. 4. sz. 1087–1114.
- Duodu, Cameron (2005): Short-changed by history, Africa deserves a hand up. *The Guardian*, 13 2005. 03. 13.
- Economic Development in Africa Report 2019: Made in Africa: Rules of origin for enhanced intra-African trade*. UNCTAD, Geneva, Switzerland, 2019. 06. 26. <https://unctad.org/press-material/facts-figures-0> (2021. 10. 23.)
- GDP growth (annual %) – Sub-Saharan Africa*. World Bank national accounts data, and OECD National Accounts data files. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=ZG> (2021. 10. 23.)
- GDP per capita, PPP (current international \$) – Ghana*. World Development Indicators database, World Bank. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD?locations=GH> (2021. 07. 15.)
- Global wealth databook 2019*. Credit Suisse Research Institute. <https://www.credit-suisse.com/about-us/en/reports-research/global-wealth-report.html> (2021. 10. 23.)
- Griffiths, Ieuan L.I. (1985): *An Atlas of African Affairs*. Methuen, London.
- Laakso, Liisa – Olukoshi, Adebayo O. (1996): The Crisis of the Post-Colonial Nation State Project in Africa. In: Olukoshi, Adebayo O. – Laakso, Liisa (szerk.): *Challenges to the Nation-state in Africa*. Nordiska Afrikainstitutet, Uppsala, 7–39.
- Human Development Index Ranking*. United Nations Development Programme, Human Development Report 2019. <http://hdr.undp.org/en/content/2019-human-development-index-ranking> (2021. 10. 23.)

- Lee, Margaret C. (2006): The 21st Century Scramble for Africa. *Journal of Contemporary African Studies*, 24. évf. 3. sz. 303–330.
- Magliveras, Konstantinos D. – Naldi, Gino J. (2002): The African Union: A New Dawn for Africa? *International & Comparative Law Quarterly*, 51. évf. 2. sz. 415–425.
- Mapuva, Jephias – Makaye, Peter (2010): Poverty Amidst Plenty: Southern Africa's Regional Shame. *Journal of Sustainable Development in Africa*, 12. évf. 7. sz. 159–171.
- Moti, Ukertor Gabriel (2019): Africa's Natural Resource Wealth: A Paradox of Plenty and Poverty. *Advances in Social Sciences Research Journal*, 6. évf. 7. sz. 483–504.
- Nafziger, E. Wayne (1990): *The Economics of Developing Countries*. Prentice Hall, New York.
- Odosola, Ayodele (2018): Addressing the Foreign Direct Investment Paradox in Africa. *Africa renewal*, UN. <https://www.un.org/africarenewal/web-features/addressing-foreign-direct-investment-paradox-africa> (2021. 10. 27.)
- Oil and Natural Gas in Sub-Saharan Africa: *Liquid Fuels Reserves and Production in Sub-Saharan Africa*. U.S. Energy Information Administration, 2013. 08. 01. https://www.eia.gov/pressroom/presentations/howard_o8o12o13.pdf (2021. 07. 11.)
- Sidiropoulos, Elizabeth (2020): Africa after COVID-19 and the retreat of globalism. *Policy Insights* 83, South African Institute of International Affairs, 2020. ápr. <https://www.jstor.org/stable/resrep25959> (2021. 10. 22.)
- Singh, Daleep (2008): *Francophone Africa 1905–2005. A Century of Economic and Social Change*. Allied Publishers, New Delhi.
- Stiglitz, Joseph E. (2003): *Globalization and Its Discontents*. W. W. Norton & Company, New York.
- Tarrósy István (2006): Az el nem kötelezettek mozgalma 1955–2005. A „harmadik út” a világpolitika rendszerében. In: S. Szabó Péter (szerk.): *Pécsi politikai tanulmányok III*. Pécsi Tudományegyetem, Politikai Tanulmányok Tanszék, Pécs. 63–72.
- Tarrósy István (2019): A kínai „Övezet és Út Kezdeményezés” és Kelet-Afrika: geopolitikai térnyerés, infrastruktúra, függőség. *Területi Statisztika*, 59. évf. 6. sz. 669–692.